

foi du peuple en Dieu et en les Saints et tout particulièrement en St. Nicolas.

Ensuite, il décrit la coutume des travestissements pendant le Carnaval et des représentations théâtrales populaires, en plein air, où on joue des adaptations d' «Erophile» (Ἐρωφίλη) et de l' «Erotocritos» (Ἐρωτόκριτος). On voit dans les manifestations du Carnaval la continuation des coutumes du culte dionysiaque.

La coutume de «Zafiri» (Ζαφείρη), dont l'auteur donne une description détaillée, est importante et très intéressante. Il s'agit d'après D. Sarros de la survivance de l'ancienne légende de Linos et d'Adonis en Epire. L'auteur a également pu enregistrer le «mirologue de Zafiri» chanté devant Zafiri, prétendu mort.

Avant de terminer son exposé, l'auteur examine encore certaines superstitions populaires et, en conclusion, il met l'accent sur le fait de la disparition de jour en jour des éléments traditionnels sous l'influence du développement rapide de la vie sociale.

Β'

ΕΚΘΕΣΙΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΙΣ ΜΥΡΣΙΝΗΝ ΛΑΚΩΝΙΑΣ (19 ΟΚΤ. - 2 ΝΟΕΜΒΡ. 1966)

ΥΠΟ Κ. ΡΩΜΑΙΟΥ

Ὁ συνοικισμὸς Μυρσίνη εὑρίσκειται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ταυγέτου, βορειοδυτικῶς τοῦ Γυθείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπέχει περὶ τρεῖς περίπου ὥρας. Ἐγκαταλειμμένη τῶρα ἀπὸ σημαντικὸν τμήμα τοῦ παλαιοῦ πληθυσμοῦ της, ἰδίως τοῦ νεωτέρου καὶ δυναμικωτέρου, ἡ Μυρσίνη ἐξακολουθεῖ νὰ θεωρῆται ἡ πρωτεύουσα τοῦ τέως δήμου Μαλευρίου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ βορειοανατολικὸν ἄκρον τῆς Μάνης, τὸ ὁποῖον ὑπῆρξεν ἰδιαίτερος σημαντικὸν διὰ τὴν τοπικὴν ἱστορίαν τῶν τριῶν τελευταίων ἑκατονταετηρίδων. Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἀνήκει τὸ θρυλικὸν Κάστρον τοῦ Πασαβᾶ, ποῦ ἐλέγχει τὴν ἐπικοινωνίαν Γυθείου - Ἀρεοπόλεως. Εἰς τὸν αὐτὸν δήμον τοῦ Μαλευρίου ἀνήκει ὁ Πολύραβος, γνωστὸς διὰ τὴν ὁμώνυμον μάχην τοῦ 1826 καὶ τὴν ἠρωϊκὴν ἀντίστασιν τῶν Μανιατῶν κατὰ τῆς ἐπιχειρουμένης εἰσβολῆς τοῦ Ἰμβραήμ πασᾶ. Ἐπὶ πολλὰς δεκαετηρίδας πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, εἰς τὰς βορειοανατολικὰς παρυφὰς τοῦ δήμου Μαλευρίου ἐπεκράτουν οἱ πολεμικοὶ «Τουρκομπαρδουνιώται», ἐγκατεστημένοι εἰς

όχυρους πύργους. Εἰς τὰ ἴδια ἐκεῖνα βουνά, ἀκριβῶς παρὰ τὰ σύνορα τοῦ Μαλευρίου, ἀκριβῶς παρὰ τὴν ὑπὸ τῶν λογιωτέρων κατοίκων τοῦ δήμου ἀποκαλουμένην μετέπειτα «μεθόριον», εὑρισκον καταφύγιον ὀνομαστοὶ Ἕλληνες καπεταναῖοι, καὶ τοῦτο, διότι ἠσθάνοντο προφυλαγμένα τὰ νῶτα αὐτῶν χάρις εἰς τὴν φιλικὴν βοήθειαν τῶν κατοίκων τῆς σκληροτραχήλου Μάνης. Τοιοῦτοι καπεταναῖοι ὑπῆρξαν παλαιότερον μὲν οἱ Παναγιώταρος καὶ Κωνσταντῆς Κολοκοτρώνης, ἀμέσως δ' ἔπειτα ὁ θρυλικὸς ἐν Λακωνίᾳ καὶ Ἀρκαδίᾳ καπετὰν Ζαχαριάς. Οἱ δύο πρῶτοι εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Καστάνιαν τῆς Μελιτίνης, ὁ δὲ τελευταῖος εἰς τὸν Σκουφομούτην τοῦ Λυγερέα τοῦ Μαλευρίου. Ὅλων αὐτῶν σώζονται καὶ σήμερον τὰ ἐρείπια τῶν πύργων των, ταπεινὰ καὶ σιωπηλὰ μνημεῖα περιβαλλόμενα ὅμως ἀπὸ μίαν εὐγλωττον ἄλυσον θρύλων καὶ λοιπῶν ἱστορικῶν διηγήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐπέζησαν διὰ τῆς τοπικῆς προφορικῆς παραδόσεως τῶν κατοίκων τῶν πέριξ περιοχῶν.

Τοιαύτη ἐν ὀλίγοις εἶναι ἡ φυσιογνωμία τοῦ τέως δήμου Μαλευρίου τῆς Β. Α. Μάνης, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ὀλιγάνθρωπον νῦν πρωτεύουσαν Μυρσίνην μετέβην τὸ φθινόπωρον τοῦ 1966 (19 Ὀκτωβρίου ἕως 2 Νοεμβρίου). Ἡ λαογραφικὴ ἀποστολή μου ἐγένετο εἰς ἐκτέλεσιν σχετικῆς ἐντολῆς τῆς Συγκλήτου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ δὲ λαογραφικὸν ὕλικόν ποὺ συνεκέντρωσα ἀριθμεῖται εἰς 220 σελίδας τετραδίου, τὸ ὁποῖον κατετέθη ὑπ' αὐξ. ἀριθμὸν 3.038 Α, ὡς χειρόγραφον τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας παρὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Εἰς τὸ συγκεντρωθὲν ὕλικόν, ποικίλον εἰς περιεχόμενον καὶ ἀναφερόμενον εἰς τὸν λαϊκὸν πολιτισμὸν τῆς βορειοανατολικῆς Μάνης, περιέχονται πληροφορίαι σχετικαὶ μὲ τὴν λαϊκὴν λατρείαν, τὰς λαϊκὰς δοξασίας, τὴν τεχνικὴν τῶν ἰδιοτύπων μοιρολογίων τῆς Μάνης, τὰς τοπικὰς παραδόσεις, ἰδίως ἠρωϊκὰς καὶ λατρευτικὰς, σχετικὰς μὲ τοὺς πιστευομένους δαίμονας. Περιλαμβάνονται ἐπίσης πληροφορίαι σχετικαὶ μὲ τὸν γεωργικὸν καὶ ποιμενικὸν βίον, τὴν τοπικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν συλλογὴν τοῦ ἐλαιοκάρπου καὶ τὴν παραγωγὴν τοῦ ἐλαίου, τὴν συλλογὴν παλαιότερον τοῦ καρποῦ τῆς δρυός, ὡς καὶ ποικίλαι ἄλλαι παρατηρήσεις σχετικαὶ μὲ τὴν φύσιν καὶ τὰ εἶδη τῶν μυκήτων (μανιταριῶν), ἢ τὴν ζωὴν τῶν ζώων, τῶν πτηνῶν καὶ τῶν ἐντόμων, ὡς ἐπίσης μὲ τὴν λαϊκὴν μαντικὴν, τὸν κοινωνικὸν βίον, τὰ παιδικὰ παιγνίδια καὶ τὰ ἐν χρήσει παλαιότερον οἰκιακὰ σκευῆ. Τέλος κατεγράφησαν ἔτι εἰδικώτερον πληροφορίαι, σχετικαὶ μὲ ἔθιμα τῆς Ἀποκριᾶς καὶ μὲ τοὺς τρεῖς κυρίους σταθμοὺς τῆς ζωῆς, τὴν γέννησιν, τὸν γάμον καὶ τὸν θάνατον.

Ἐκ τοῦ ὕλικου τούτου θὰ περιορισθῶ κατωτέρω εἰς ὀλίγα μόνον ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀναφερόμενα 1) εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον, 2) εἰς ἐν ἐκ τῶν αἰτίων συντηρήσεως καὶ διαδοχῆς τῆς κληροδοτουμένης παραδόσεως, 3) εἰς δύο τοπικὰς παραδόσεις σχετικὰς μὲ τὴν ἀλεξίκακον δύναμιν τοῦ ἄρτου καὶ τὴν

σταθεράν πίστιν περί υπάρξεως ἀοράτων κακοποιῶν δαιμόνων, καὶ 4) εἰς τὴν ἰδιότυπον τεχνικὴν τῶν μοιρολογίων τῆς βορειοανατολικῆς Μάνης σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖαν προτάσσεται προοίμιον εἰς δεκαπεντασυλλάβους καὶ ἀκολουθεῖ τὸ κύριον θέμα τοῦ μοιρολογίου εἰς μετρικὴν μορφήν ὀκτασύλλαβον.

1. Κοινωνικὸς βίος. Ἡ παράδοσις τοῦ κοινωνικοῦ βίου εἰς τὴν Μάνην ἀκολουθεῖ ἰδικήν της παλαιὰν μορφήν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν φέρω τρία σύντομα ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ εἰδικὰ θέματα: τὸν βιασμόν γυναικός, τὴν ζωοκλοπὴν, τὴν χαρτοπαιξίαν. 1) Αἱ γυναῖκες εἰς τὴν Μάνην τυγχάνουν γενικοῦ σεβασμοῦ. Καὶ αὐτὰς τὰς γυναῖκας τῶν ἐχθρικῶν οἰκογενειῶν οἱ ἀντίπαλοι τὰς σέβονται. Ὁ πόλεμος ἢ οἰαδήποτε σύγκρουσις εἶναι θέμα τῶν ἀνδρῶν. Ἡ γυναῖκα, εἴτε ἐργάζεται εἰς τοὺς ἀγρούς, εἴτε εὐρίσκειται εἰς ἐρημικὸν δρόμον, δὲν κινδυνεύει, ἄς εἶναι ἔντελῶς μόνη. Βιασμός γυναικός εἶναι κοινωνικὸν φαινόμενον ἀνύπαρκτον εἰς τὸ χωριὸν Μυρσίνη. «Θὰ σεῖστη ἢ Μάνη δλόκληρη, ἂν γίνῃ τέτοιο πρᾶγμα» μοῦ εἶπαν. 2) Καὶ ἡ ζωοκλοπὴ μεγάλων οἰκιακῶν ζώων εἶναι τελείως ἀνύπαρκτος. «Δὲν ἀκούσθηκε ποτὲς ἐδῶ νὰ κλέβουν τὰ χοιτρὰ ζῶα». Πράγματι, ὡς παρατήρησα, τὰ ζῶα βόσκουν ἐλεύθερα καὶ μόνα των, χωρὶς νὰ τὰ παρακολουθεῖ φύλαξ καὶ χωρὶς νὰ συμβαίνει κλοπὴ. Παρατήρησα μάλιστα, — καὶ διεπίστωσα τοῦτο πολλακίς, — ὅτι εἰς τὴν Μυρσίνην τὰ σπίτια ἀφήνονται ἀνοιχτά, ἐνῶ οἱ ἔνοικοί των ἀπουσιάζουν. Ἀσφαλῶς τοῦτο φαίνεται ἀδύνατον ἀλλὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1966 διεπίστωσα ὅτι τοῦτο ὄντως συνέβαινεν εἰς εὐρεῖαν κλίμακα καὶ ὅτι ὠφείλετο εἰς τὴν γενικὴν συνήθειαν τῶν κατοίκων. 3) Ὡς πρὸς τὴν χαρτοπαιξίαν, τὸ ἔθιμον τοῦτο ὑπεχώρησε κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, παλαιότερον ὁμως ἀπετέλει δεινὴν κοινωνικὴν πληγὴν. Μὲ συντομίαν, ἀλλὰ καὶ τραγικὴν σαφήνειαν, μοῦ ἀνέφεραν οἱ χωρικοὶ σχετικὰ παραδείγματα: «Παίζανε παλαιότερα χωράφια δλόκληρα. Ἀκόμη καὶ τὸ μουλάρι, φορτωμένο μὲ τὸ λάδι, σταματουσανε στὰ χάνια καὶ τὸ παίζανε στὰ χαρτιά. Ξεκληρίζανε περιουσίες ἀπ' αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα».

2. Περὶ ἐνὸς ἐκ τῶν αἰτίων συντηρήσεως καὶ διαδοχῆς τῆς κληροδοτουμένης παραδόσεως. Μίαν ἡμέραν εὐρισκόμεν μεταξὺ ὀμίλου ἠλικιωμένων γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι μοῦ διηγοῦντο παραδόσεις καὶ τραγούδια τοῦ χωρίου των. Ἐξεχώριζε μεταξὺ αὐτῶν μία, ἡ ὁποία ἐνεθυμεῖτο τὰ περισσότερα καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον πιστότερον ἢ οἰαδήποτε ἄλλη. Εἰς παρατήρησίν μου, διατί συμβαίνει τοῦτο εἰδικῶς μὲ ἐκείνην καὶ ὄχι μὲ τὰς ἄλλας, ὅλαι αἱ παριστάμεναι συνεφώνησαν εἰς τὸ ἐξῆς συμπέρασμα: «Ἡ Βαγγελία τὰ θυμᾶται, γιατί εἶχε κυρὰ καὶ τῆς τὰ ἔλεγε». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ Βαγγελία εἰς τοὺς παιδικούς της χρόνους εἶχε νυχθημερὸν πλησίον της τὴν μάμμην, ἡ ὁποία μὲ στοργὴν καὶ ἀγάπην διηγεῖτο καὶ μετέδιδεν εἰς τὴν μικρὰν ἑγγονὴν της ὅσα ἢ ἴδια ἐγνώριζε. Τότε

ἀνελογίσθην πόσον ὄντως πολύτιμος καὶ αὐτόχρομα ἐθνικός εἶναι ὁ ρόλος ἐν τῇ οἰκογενεῖα τῆς γηραιᾶς μάμμης. Καθ' ὃν χρόνον ἡ νεαρά μήτηρ, ὁ ἐνδιάμεσος κρίκος μεταξύ μάμμης καὶ ἐγγονῆς ἢ ἐγγόνου, ἐργάζεται σκληρὰ διὰ τὴν βιοπάλην καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔχει οὔτε τὸν χρόνον οὔτε τὴν ψυχικὴν διάθεσιν διὰ νὰ παῖξῃ ἐπὶ ὧρας μὲ τὰ τέκνα της, ἢ γηραιὰ μάμμη πρᾶττει τοῦτο εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε ἀναδεικνύεται ὁ στυλοβάτης τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως.

Ἀναμνήσκονται ὅτι παρόμοιον φαινόμενον διεπίστωσα καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῶν σπουδῶν μου εἰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς. Εἰδικῶς διεπίστωσα ἐκεῖ ὅτι εἰς πολλὰς ἑλληνικὰς οἰκογενεῖας τὰ νεαρὰ μέλη τῆς τρίτης γενεᾶς τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων, ἤτοι οἱ ἐγγονοὶ καὶ αἱ ἐγγοναί, ἠγνόουν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἐὰν συνέβαινε νὰ μὴ ἐπιζῆ ἢ γιὰγιά, ἐνῶ ἀντιθέτως ἐγνώριζον τὴν ἑλληνικὴν, ἐὰν ἡ μάμμη τῶν ἐπέζη. Εἰς τὴν Ἀμερικὴν ἢ συμπαθῆς ἔξ Ἑλλάδος μάμμη εἶναι φορεὺς τῆς ἐθνικῆς γλώσσης. Εἰς τὰ χωρία τῆς Ἑλλάδος ἡ ἴδια κρατεῖ εἰς τὰς χεῖρας της πολύτιμον τμήμα τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως καὶ τὸ μεταλαμπαδεύει εἰς τὰ μικρὰ ἐγγονάκια της. Ἰδοὺ μία μορφή ἐθνικοῦ λαϊκοῦ νηπιαγωγείου ποὺ ἔχει βᾶσιν τὴν οἰκογένειαν καὶ ἐνθυμίζει «τὸ κρυφὸ σχολεῖο» τῶν προγόνων. Ἡ Βαγγελία τῆς Μυρσίνης, ἡ ἠλικιωμένη Εὐαγγελία Καράμπελα, ὑπῆρξε δι' ἐμὲ καὶ ἡ ἀφορμὴ τῶν συλλογισμῶν αὐτῶν καὶ ἡ ἔμπρακτος ἀπόδειξις τῆς ἀληθείας των.

3. Παρατηρήσεις εἰς δύο παραδόσεις, σχετικὰς μὲ τὸν ποικίλον ρόλον τῶν κακοποιῶν δαιμόνων. Ἡ πρώτη ἔχει ὡς ἑξῆς: «Μία μικρὴ φύλαε τὰ πρόβατα. Ἐκεῖ ποὺ τὰ φύλαε, πῆγε μιὰ γυναῖκα ψηλὴ ποὺ φοροῦσε ἄσπρα καὶ τῆς λείει ἀπὸ μακρυνά: — Ἀφῆσε κάτω τὴ μπόλια ποὺ κρατᾶς καὶ ἔλα νὰ σοῦ εἰπῶ». Τὸ κορίτσι εἶπε: — Ἀπὸ τοῦ μού το ἔδωκε ἡ μητέρα μου καὶ μου εἶπε νὰ μὴν τ' ἀφήσω ἀπὸ τὰ χέρια μου». Μέσα στὴν πετσέτα εἶχε τὸ ψωμί, γιὰ νὰ φάῃ τὸ μεσημέρι. Ἀπὸ τὰ πολλὰ παρακάλια, ἡ μικρὴ δὲν ἤθελε καὶ ἡ ἀσπροφόρα ἔφυγε στενοχωρημένη. Ἄλλοι πάλι λένε ὅτι ἔσκασε».

Τὴν παράδοσιν ταύτην θεωρῶ λίαν σημαντικὴν, διότι καταδεικνύει τὴν δύναμιν τοῦ ἄρτου, τὴν ἀπελατικὴν κατὰ τῶν δαιμόνων καὶ τὴν προστατευτικὴν διὰ τὸν φέροντα. Ὁ ἄρτος κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρξεν ἱερὸν σύμβολον καὶ διὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἔχει ἀναγνωρισθῆ ὡς τοιοῦτον, διὰ δὲ τῆς σημερινῆς λαϊκῆς λατρείας ἔχει καθιερωθῆ ὄχι μόνον σύμβολον ἱερὸν ἀλλὰ καὶ ὄπλον ἀκαταμάχητον κατὰ τῶν βλαπτικῶν δαιμόνων.

Ἐνθυμοῦμαι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μίαν παράλληλον παράδοσιν, ἡ ὁποία προέρχεται ἐκ Σάμου καὶ τὴν ὁποίαν ἔχει ἀποθησαυρίσει ὁ Ν. Πολίτης (Παράδοσεις τόμ. Α', 1904, ἀρ. 686). Τὴν παραθέτω, διότι εἶναι ὄχι μόνον χαρακτηριστικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ μόνη ἔξ ὅλων τῶν παραδόσεων τῆς ὀγκώδους ἐκείνης συλλογῆς

τοῦ Ν. Πολίτου, ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰδικῶς εἰς τὰς Νεραΐδας καὶ τὴν ἀπελατικὴν δύναμιν τοῦ ἄρτου. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ν. Πολίτης δὲν εἶχε προλάβει νὰ δημοσιεύσῃ σχόλια εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ κεφαλαίου τούτου. Τὸ κείμενον τῆς σαμμακῆς παραδόσεως ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Ένας τσολάνης ἐκεῖ πὸν ἔβροσκε τὰ πρόβατά του τὸν ἔπιασε μιὰ δυνατὴ βροχὴ καὶ ἀναγκάστη καὶ μπῆκε σὲ μιὰ σπηλιὰ ἐκεῖ κοντὰ γιὰ νὰ φυλαχτῆ. Εἶχε ἀπάνω του ἕνα κομμάτι ξερὸ ψωμί, εἶχε καὶ τὸ νιουφέκι του. Καθὼς ἦταν ξαπλωμένος στὴ σπηλιὰ, ἄκουσε σὰ νὰ ἔπαιζαν λύρες καὶ φωνὲς πὸν τραγουδοῦσαν μὲ πολλὴ γλυκειὰ φωνή:*

*Τρεῖς κοπέλλες λυγερές,
πᾶν στὸ δρόμο μοναχές.*

«*Άξαφνα ἄκουσε ἄλλη φωνὴ νὰ λέγῃ: «—Έχει ἄλλον ἐδῶ, ἔχει καὶ τὸ σύντροφό του». Καὶ τοῦ ἐφάνη σὰ νὰ ἔσπασε ἕνα τέλι, καὶ σὰ νὰ ἦταν πολλοὶ ἄνθρωποι πὸν ἔφυγαν γρήγορα. Βγῆκε ὄξω ἀπὸ τὴ σπηλιὰ, καὶ ἐνῶ ἀκόμη ἦταν ἡμέρα δὲν εἶδε κανέναν ἄνθρωπο, οὔτε νὰ τραγουδῆ οὔτε νὰ φεύγῃ. Ἀπ' αὐτὸ κατάλαβε πὼς στὴ σπηλιὰ αὐτὴ ἔμεναν Νεραΐδες, καὶ ἔφυγαν ἅμα εἶδαν μέσα ἄνθρωπο πὸν εἶχε ἀπάνω του ψωμί. Γιατὶ τὸ ψωμί δὲν μποροῦν νὰ τὸ ὑποφέρουν, καὶ αὐτὸ ἐννοοῦσαν διὰ ἔλεγαν ὅτι ἔχει καὶ τὸ σύντροφό του».*

Εἰς τὴν Μυρσίνην ἡ πίστις εἰς τὴν ὑπαρξίν δαιμονικῶν ὄντων, ἰδιαίτερος ἐπιβλαβῶν εἰς τὸν ἄνθρωπον, εἶναι ἔντονος, ἐκφράζεται δὲ κατὰ ποικίλους τρόπους εἰς τὰς λαϊκὰς διηγήσεις. Τὸ σημαντικὸν ὅμως εἶναι ὅτι δὲν πρόκειται μόνον περὶ διηγήσεων, αἱ ὁποῖα ἀναφέρουν ὅσα κάποιος ἤκουσαν παρ' ἄλλων, ἀλλὰ καὶ περὶ συγκεκριμένων περιστατικῶν τὰ ὁποῖα ἔζησαν οἱ ἴδιοι οἱ πληροφοριοδῶται μου. Ἀπὸ τὴν τελευταίαν ταύτην κατηγορίαν ἀναφέρω τὴν ἐπομένην πληροφορίαν, τὴν ὁποίαν μοῦ διηγήθη ὁ Δημήτριος Κων. Ἄνδρακάκος, προοδευτικὸς καὶ μορφωμένος κάτοικος τοῦ χωρίου, διατελέσας ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἀγροτικὸς ταχυδρόμος τῶν πέριξ τῆς Μυρσίνης μικροτέρων χωρίων: «*Έρχόμουν ἀπὸ τὸν Λυγερέα καὶ ἐκεῖ στοὺς Μπούτηδες, σὲ ἕνα μέρος μὲ κλαριὰ πάνου ἀπὸ τὸν Βάτακα, ἄκουσα ἕνα βογγητὸ κ' ἔκανε μούου-μούου-μούου κ' ἐρχότουνα κοντὰ μου μέχρι τὸ Γαλαράκι, ἴσια μὲ διακόσια μέτρα. Ἦταν μέρα Σάββατο. Ἡ ὥρα ἦτανε μὲ τὰ μουντζώματα, ὡς μιὰ ὥρα νύχτα. Τὴν Τετάρτη ξανανύχιωσα, μὰ δὲν ἄκουσα τίποτε. Τὸ ἄλλο Σάββατο πάλι νύχιωσα κατὰ τὴν ἴδια ὥρα καὶ στὸ ἴδιο μέρος, καὶ ἄκουσα πάλε βογγητό. Ἐκανα τὸ σταυρό μου, μὰ κεῖνο δὲν σταμάταε. Τὴν Τετάρτη πάλι ξανα-νύχιωσα καὶ τίποτε δὲν ἄκουσα, μὰ ἐγὼ φοβήθηκα γιὰ τὸ τρίτο Σάββατο καὶ γύρισα νωρίτερα.*

Καθόμαστου μὲ τὴ γυναῖκα μου στὸ σπιτί καὶ κουβεντιάζαμε. Τὸ ἴδιο πάλε βογγητὸ βόγγηξε μέσα στὸ σπιτί μας. Σηκώθηκε ἡ γυναῖκα μου καὶ ἀνοιξε στὸ

δωμάτιο πὸν κοιμόντουσαν τὰ τρία παιδιά μας, καὶ φώναξε στὸ μεγαλύτερο: — Δημητρούλι, τί ἔχεις; — Τίποτα, μάννα! — Ποιὸ παιδί ἐβόγγηξε; — Δὲν ξέρω, μαννούλα». Σὲ δυὸ μέρες τὸ Δημητρούλι μας πέθανε».

Τὸ περιστατικὸν συνέβη τὸ τέλος Ὀκτωβρίου 1941, καὶ ἀμέσως εἰς τὰς 2 Νοεμβρίου συνέβη ὁ θάνατος τῆς πρωτοτόκου κόρης, τῆς Δήμητρας, τὴν ὁποίαν οἱ γονεῖς τῆς χαϊδευτικῶς ἐκάλουν «τὸ Δημητρούλι». Μοῦ διηγήθη τὴν ἱστορίαν ὁ πληροφοριοδότης πατήρ. Ἄλλὰ δὲν ἐπρόκειτο περὶ λαϊκῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἤκουσε νὰ θρυλῆται παρ' ἄλλων. Εἶχεν ἀκράνδατον τὴν πίστιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐνεργείας κακοποιοῦ πνεύματος. Καὶ εἶχε τὸ ὕφος ἀνθρώπου ἀναπολοῦντος τραγικὰ βιώματα καὶ δακρύνοντος εἰς τὸ τέλος διὰ τὴν οἰκογενειακὴν συμφορὰν. Δοξασία περὶ δαιμόνων καὶ πραγματικότης οἰκογενειακῶν γεγονότων συσχετίζονται τόσον στενῶς, ὥστε νὰ μὴ ἀναγνώριζονται τὰ σύνορα τοῦ διαχωρισμοῦ των.

4. Ἰδιότυπος τεχνικὴ, ἀναφερομένη εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν μοιρολογίων τῆς βορειοανατολικῆς Μάνης. Ἡ συζήτησις μὲ τὰς γυναῖκας, πὸν ἀσκοῦν αἱ ἴδιαι τὴν παραδοσιακὴν τέχνην τοῦ μοιρολογίου, εἶναι πάντοτε χρήσιμος. Ἐνίοτε μάλιστα ἠμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἐρμηνείαν προβλημάτων, σχετικῶν μὲ τὴν τεχνικὴν καὶ τὸν τρόπον τῆς συνθέσεως τῶν μοιρολογίων. Τοῦτο συμβαίνει, διότι τὸ μοιρολόγι εἰς τὴν Μάνην ἔχει διφυῆ, δυσπόστατον φύσιν. Εἶναι δηλ. ἔν κείμενον, διαρκῶς νέον καὶ συγχρόνως διαρκῶς παλαιόν. Τὸ συγκεκριμένον διὰ πᾶσαν νέαν περίπτωσιν μοιρολόγι εἶναι νέον, ἀρκετοὶ ὅμως στίχοι του εἶναι παλαιότεροι. Τὸ πρᾶγμα ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται λίαν παράδοξον, ὥστὸσον εἶναι ἀληθές. Διαιτί; Διότι αἱ γυναῖκες διαρκῶς συνθέτουν νέα μοιρολόγια διὰ κάθε νέαν περίπτωσιν, χρησιμοποιοῦν ὅμως, σχεδὸν διαρκῶς καὶ σχεδὸν μηχανικῶς, ἐτοιμοὺς στίχους, ἢ ζεύγη στίχων, ἢ καὶ ἐπιτηχημένας ἐνότητας στίχων, πὸν συνήθως περιέχουν ἔτοιμα μοτίβα ἢ ἐτοιμοὺς παρομοιώσεις καὶ μεταφοράς, ἢ ἔτοιμα εἰδικὰ ἐγκώμια, κατάλληλα διὰ τὴν εἰδικὴν κάθε φορὰν περίπτωσιν.

Εἰς ἐρώτησίν μου, σχετικὴν α) μὲ τὰ προοίμια πὸν τὰ συνθέτουν εἰς δεκαπεντασύλλαβον, ἐνῶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ὑπολοίπου μοιρολογίου ἀκολουθεῖ εἰς ὀκτασύλλαβον, καὶ β) μὲ τὸν τρόπον πὸν χρησιμοποιοῦν καὶ μὲ τὴν σειρὰν πὸν ταξινομοῦν τὰ περιστατικά, αἱ γυναῖκες τοῦ χωρίου μοῦ ἀπῆντησαν ὡς ἑξῆς: «Οἱ ἀρχὲς εἶναι παλαιῦκές, ἀλλὰ τίς ξαναεῴρονμε. Καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μοιρολόγι πολλὰ εἶναι παλαιῦκά, ἀλλὰ μεῖς τὰ βάνουμε ὅπον τοὺς ταιριάζει. Πρῶτα στὸ μοιρολόγι βάνουμε τὴν ἀρχήν του καὶ ἀμέσως ἔπειτα τὸ σταυρώνουμε, λέμε δηλαδὴ σὲ ἄλλον ἤχο τὰ ντέρτια, τὰ δνόματα καὶ τὰ παινέματα».

Αὐτὸν τὸν παρὰξενον καὶ νεοφανῆ ὄρον «τὸ σταυρώνουμε τὸ μοιρολόγι»

τὸν ἤκουσα κατ' ἐπανάληψιν. Τὸν χρησιμοποιοῦν καὶ διὰ τὸ κλάδευμα τῶν νεαρῶν ἐλαιοδένδρων, ὅταν κόπτον τὸν εὐθυτενῆ κορμὸν καὶ ἀφήνουν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἄλλους κλάδους νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ νὰ προχωροῦν ἀνεξάρτητοι, ἄλλοτε σταυροειδῶς καὶ ἄλλοτε πρὸς διαφόρους κατευθύνσεις. Ὑποθέτω ὅτι ἴσως ἐξ ἐκείνων τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν ἔγινεν ἡ πρώτη μεταφορὰ. Ἴσως δηλ. ἐφαντάσθησαν τὴν σύνθεσιν ἑνὸς μοιρολογίου ἀνάλογον μὲ τὴν σύμμετρον ἀνάπτυξιν ἑνὸς δένδρου. Καὶ ἴσως οὕτω, ὡς ἓνα ἀναπόφευκτον κεντρικὸν κορμὸν, διέβλεπαν τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς παλαιοῦ «προοιμίου» ἀπὸ δεκαπεντασυλλάβου. Διὰ τοῦτο ἀμέσως ἔπειτα ἐπροχωροῦσαν εἰς τὴν ἀνεξάρτητον προσωπικὴν σύνθεσιν ἑνὸς ὀκτασυλλάβου μοιρολογίου, εἰς τὸ ὁποῖον αἱ νέαι καὶ ἀνεξάρτητοι ὀκτασύλλαβοι ἐνόητες παρομοιάζονται μὲ ἀνεξαρτήτους νεαροὺς κλώνους, ἐκφυομένους σταυροειδῶς εὐθύς μετὰ τὴν ἀποκεφάλισιν τοῦ κορμοῦ, ἤτοι εὐθύς μετὰ «τὸ σταύρωμα» νεοφυοῦς δένδρου.

Γίνεται φανερὸν ὅτι αἱ ἀνωτέρω σύντομοι πληροφοροίαι τῶν γυναικῶν καθορίζουν μὲ ἐπιγραμματικὴν λιτότητα τὴν ὅλην τεχνικὴν τῆς συνθέσεως ἑνὸς οἰονδήποτε μοιρολογίου τῆς ἔξω Μάνης. Καὶ ἔχει ἡ τεχνικὴ ἐκείνη ὡς ἔξῃς: Προηγείται, ὡς εἰσαγωγή, ἓνας λυρικός πρόλογος εἰς δεκαπεντασυλλάβου, μὲ θέμα συνήθως γνωμικὸν ἢ ἀπλῶς περιγραφικὸν ἢ οἰονδήποτε ἄλλο, σύμφωνον ὅμως εἰς τὴν περίστασιν. Καὶ ἀμέσως ἀκολουθοῦν ἐνόητες ἐπιμόνων ὀκτασυλλάβων στίχων μὲ τὴν ἔξῃς περίπου κατανομήν: 1) τὴν διατύπωσιν τῶν παραπόνων, καὶ τὴν περιγραφὴν τῶν περιπετειῶν καὶ τῶν συνεπειῶν ἀπὸ τὴν νέαν συμφορὰν. 2) τὴν εἰδικὴν ἀναφορὰν κυρίων ὀνομάτων, σχετικῶν μὲ τοὺς ζῶντας συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ἢ μὲ ἄλλους προγενεστέρους νεκρούς, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἄλλοτε μὲν συγγενικοὶ τοῦ θρηνομένου νεκροῦ, ἄλλοτε δὲ συγγενικοὶ τῆς μοιρολογίστριας, ἢ ἄλλως πως σχετικοὶ μὲ τὴν περίστασιν. 3) τὸν ἐπίλογον τοῦ μοιρολογίου, ὅστις περιέχει παντοειδῆ ἐγκώμια, ἰδίως τὴν ἔξαρσιν τῶν ἀρετῶν τοῦ νεκροῦ. Τρεῖς λοιπὸν εἶναι κυρίως αἱ φάσεις πὸν ἀκολουθοῦν μετὰ «τὸ σταύρωμα» τοῦ μοιρολογίου καὶ τὴν μετατροπὴν του ἐκ δεκαπεντασυλλάβου εἰς ὀκτασύλλαβον. Πρέπει ὅμως νὰ δεχθῶμεν, — ὡς ἔχω διαπιστώσει τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ κειμένου μοιρολογίων τῆς Μάνης, — ὅτι ἡ σειρὰ τῶν τριῶν φάσεων δὲν εἶναι πάντοτε ἡ αὐτὴ ἀλλὰ ποικίλλει. Ἄλλοτε ἡ σειρὰ προχωρεῖ «ἀπὸ τὰ ντέρτια καὶ τὰ ὀνόματα» πρὸς «τὰ παινέματα» καὶ ἄλλοτε κατὰ τρόπον διάφορον ἢ ἀνάμεικτον, ἢ καὶ ἀντίστροφον.

Μὲ σεβασμὸν ὁμιλοῦν αἱ γυναῖκες τοῦ χωρίου διὰ τὰς ὁμοχωρίους των, ὅσαι εἶναι ἱκανώτεραι εἰς τὸ μοιρολόγι. Ἐνθυμοῦμαι ὅτι διὰ μίαν ἔμπειρον μοιρολογίστριαν τοῦ χωρίου Μυρσίνη, μοῦ εἶπαν ὅτι «εἶναι μαστόρισσα στὰ ὀνόματα καὶ στὰ παινέματα. Αὐτὴ εἶναι χαρτὶ καὶ καλαμάρι. Ταιριάζει ὄλα, τὰ πεθατά, τὰ σκοτωτά καὶ τὰ ξενοθαμμένα, ὅπως ἢ ἴδια λέει». Εἶναι δηλ. ἱκανὴ εἰς τὰ μοιρολό-

για της νὰ αὐτοσχεδιάζῃ καὶ νὰ ἀναφέρῃ ἐμμέτρως, καὶ μὲ τὸ κατάλληλον δι' ἕκαστον ἐγκώμιον, ὄλους τοὺς συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ, καὶ τοὺς φονευθέντας, εἰς τοὺς ὁποίους ὡς εἰς πρόσωπα ἡρωϊκὰ δίδει τὴν πρώτην τιμητικὴν θέσιν, καὶ τοὺς θανόντας θάνατον φυσικόν, καὶ τοὺς θανόντας καὶ ταφέντας εἰς τὴν ξένην.

Εἰς ὄλους τοὺς ἐπισυμβαίνοντας θανάτους, ὁ πολύωρος θρῆνος τῶν γυναικῶν εἶναι καὶ ὁμαδικὸς καὶ ἀτομικὸς. Ἐνῶ δηλ. παρακάθηνται πᾶσαι καὶ μοιρολογοῦν, μία εἶναι ἡ ἐκάστοτε ἐξάρχουσα τοῦ γόου. Αὐτὴ θὰ εἰπῇ τὸ ἰδικόν της μοιρολόγι, ἐνῶ αἱ ἄλλαι μετέχουν διακριτικῶς, συμμετέχουσαι κυρίως εἰς τὰ ἔκτὸς τοῦ μέλους τυχὸν ἐπιφωνήματα, τὰ δηλωτικὰ ἐντάσεως τοῦ θρήνου. Εἶναι ὅθεν ὑψίστη τιμὴ διὰ μίαν γυναῖκα, νὰ εἶναι αὕτη ἱκανὴ νὰ μοιρολογῇ ἀνταξίως εἰς πᾶσαν περίπτωσιν θανάτου. Νὰ εἶναι δηλ. ἱκανή, εἰς τὰς στιγμὰς τῆς ἀφεύκτου δοκιμασίας, νὰ συνθέτῃ ψυχοαίμως καὶ συμμέτρως ἕνα ἐπιτάφιον θρήνον ἰδικῆς της ἐμπνεύσεως. Χαρακτηριστικόν εἶναι τὸ ἐπόμενον τετραστίχον «προοίμιον» ἐκ δεκαπεντασυλλάβων, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖται εἰς τὴν Μυρσίνην, ἐκφράζει δὲ τὸν πόθον τῶν γυναικῶν τῆς Μάνης νὰ καταστοῦν ἱκαναὶ διὰ τὸ «ἰδανικόν» τοῦτο τοῦ τύπου των:

*Τίποτες δὲν ἐζήλεψα ἴδῳ σὶν ἀπάνου κόσμο,
νὰ ξέρω νὰ μοιρολογῶ, νὰ κλαίω τὰ πεθαμένα.
Νὰ κλαίω τοὺς νιούς, νὰ κλαίω τὶς νιές, νὰ κλαίω τὰ παλληκάρια,
νὰ κλαίω καλὲς ἰκοδέσποινες, καλὲς νοικοκυράδες.*

Ὁ πρῶτος στίχος τοῦ ἀνωτέρω προοιμίου μοῦ δίδει τὴν ἀφορμὴν νὰ ὑποπτευθῶ ὅτι προέρχεται ἀπὸ σκόπιμον μίμησιν τοῦ εἰσαγωγικοῦ προοιμίου τῆς γνωστῆς Παραλογῆς «*Τ' ἀγαπημένα ἀδέρφια κ' ἡ κακὴ γυναῖκα*»:

*Τίποτες δὲν ἐζήλεψα εἰς τὸν ἐπάνω κόσμο·
τὸ ἄλογο τὸ γλήγορο καὶ τ' ἄξιο τὸ ζευγάρι,
καὶ τὴ γυναῖκα τὴν καλή, ποὺ νὰ τιμᾷ τὸν ἄντρα.¹*

Δὲν εἶναι ἄλλωστε σπάνιον τὸ φαινόμενον, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖον τὰ εἰς δεκαπεντασύλλαβον «προοίμια» τῶν μοιρολογίων τῆς Μάνης χρησιμοποιοῦν εἰδικῶς μοτίβα καὶ στίχους γνωστούς ἀπὸ παλαιότερα δημοτικὰ τραγούδια, ἰδίως ἀπὸ τὰ γνωστὰ ὑπὸ τὸν τίτλον «Παραλογές». Εἶναι γνωστὴ, ἀπὸ τὸ τραγούδι «τοῦ Νεκροῦ ἀδερφοῦ», ἡ ποιητικὴ ἐνότης ποὺ περιγράφει, πῶς ὁ νεκρὸς Κωνσταντῆς βγαίνει αἰφνιδίως ἀπὸ τὸν τάφον του καὶ καλπάζει διὰ νὰ συναντήσῃ τὴν ἀδελφήν του καὶ τὴν φέρῃ εἰς τὴν μητέρα των:

1. Ἀντωνίου Μανούσου, Τραγούδια ἐθνικά, τόμ. Β', Κέρκυρα 1850, σελ. 79.

*Κάνει τὸ σύγγεφο ἄλογο καὶ τ' ἄστρο χαλινάρι,
καὶ τὸ φεγγάρι συντροφιά καὶ πάει γὰ τῆς τῆ φέρον.¹*

Εἰς τὴν Μυρσίνην τῆς Μάνης συνήντησα τοὺς δύο τούτους στίχους νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς αὐτοτελὲς δίστιχον, «προοίμιον» μοιρολογίου, εἰς τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον ἐκφράζεται ἡ προτροπὴ δι' ἐπάνοδον τοῦ νεκροῦ εἰς τὴν οἰκίαν του, ἀλλὰ καὶ περιέχονται αἱ ὑποδείξεις περὶ τοῦ πῶς ἐκεῖνος θὰ κατορθώσῃ τοῦτο, μιμούμενος τὸν μακρυνὸν πρόγονόν του Κωνσταντῆν. Τὸ προοίμιον ἀπὸ τὴν Μυρσίνην ἔχει ὡς ἑξῆς :

*Κάμε τὸ σύγγεφο ἄλογο καὶ τὸ φεγγάρι σέλλα
καὶ τ' ἀστρουλάκι τ' οὐρανοῦ κάμε το γκέμι κ' ἔλα.*

R É S U M É

**Mission folklorique à Myrsini, Laconie
du 19 octobre au 2 novembre 1966**

par Const. Romaios

L'auteur expose les résultats de ses recherches folkloriques accomplies dans le village de Myrsini, situé au NE. de la péninsule du Magne (Péloponnèse du sud) dans la montagne du Taygète, à peu près à mi-chemin entre Sparte et le cap Tainaron.

Du point de vue de la civilisation, ce village fait partie de la région du Magne. C'est pourquoi la vie traditionnelle de ses habitants présente le même caractère que celle des maniates.

Le matériel collectionné couvre 220 pages de cahier et comprend des renseignements sur la vie agricole et pastorale à Myrsini, la structure de la société paysanne, ainsi que sur certains aspects de la vie spirituelle (croyances et culte populaires, coutumes relatives à la naissance, au mariage, à la mort, à la divination etc). On y trouve également des légendes mythologiques et historiques, ainsi que des légendes se rapportant aux esprits maléfiques etc. L'auteur examine en particulier les questions suivantes: 1) Trois aspects de la vie sociale du village, soit le viol des femmes, la passion du jeu de cartes et le vol de bestiaux. 2) Le rôle prépon-

1. Ν. Γ. Πολίτου, *Ἐκλογαί, ἀρ. 92, στίχ. 31-32.

dérant de la grand-mère dans la conservation des traditions populaires et de leur transmission aux jeunes membres de la famille. 3) Deux légendes au sujet de la force protectrice du pain et de l'influence nuisible des esprits maléfiques. 4) La technique des chants funèbres (Μοιρολόγια), caractéristiques de la région et qu'on chante depuis environ trois siècles. Dans la partie nord de cette région les femmes chantent des mirologues dont le début, l'introduction, est formée de vers de 15 syllabes et le reste, le chant proprement dit, de vers de 8 syllabes.

Γ'

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΕΙΣ ΤΑΣ ΝΗΣΟΥΣ ΣΙΚΙΝΟΝ ΚΑΙ ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΝ
(5·20 ΙΟΥΛ. 1966)

ΥΠΟ ΣΤΕΦ. Δ. ΗΜΕΛΛΟΥ

Αἱ μικραὶ γειτονικαὶ νῆσοι τῶν Κυκλάδων Σίκινος καὶ Φολέγανδρος κεῖνται μεταξύ τῶν νήσων Ἴου καὶ Μήλου. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρώτη ἔχει κυρίως ἓνα μόνον συνοικισμόν, καλούμενον κατὰ τὸ σῦνηθες Χώραν καὶ ἐπισήμως Σίκινον (350 κάτ.), ἡ δὲ δευτέρα δύο, ἥτοι τὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου, τὴν κοινῶς μὲν Χώραν, ἐπισήμως δὲ Φολέγανδρον καλουμένην (350 κάτ.), καὶ τὸ χωρίον Ἄνω Μεριὰν (400 κάτ.). Ὁ πληθυσμὸς ἀμφοτέρων ἦτο πρὸ τοῦ 2ου παγκοσμίου πολέμου ὑπερδιπλάσιος.

Λόγῳ τοῦ ἀγόνου τοῦ ἐδάφους των καὶ τῆς ἀνεπαρκείας τῶν παραγομένων ἀγαθῶν οἱ κάτοικοι ἀνεζήτησαν παλαιότερον καλυτέρους ὄρους διαβιώσεως εἰς τὴν Αἴγυπτον ἢ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Σήμερον πολλοὶ τούτων ἔχουν συρροῦσαι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πρωτευούσης.

Ἐμπορικὰς καὶ ἄλλας ἐπικοινωνίας ἔχουν αἱ νῆσοι αὗται μετὰ τῆς Ἴου, Μήλου, Νάξου κ.ἄ. Σημειωτέον ὅτι λόγῳ τοῦ ἀπομεμονωμένου αὐτῶν ἐχρησίσμευσαν κατὰ καιροῦς ὡς τόποι πολιτικῶν ἐξοριστῶν.

Εἰς τὴν Σίκινον¹ καὶ Φολέγανδρον² μετέβην κατ' Ἰούλιον τοῦ 1966 καὶ

¹ Περὶ αὐτῆς ἀπὸ γεωγραφικῆς, ιστορικῆς, ἀρχαιολογικῆς καὶ γενικώτερον πολιτιστικῆς ἀπόψεως ἰδὲ Ζαφειρ. Δ. Γαβαλά, Περὶ τῆς νήσου Σικίνου, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 55.

² Περὶ τῆς νήσου ἰδὲ κυρίως Ζαφειρ. Δ. Γαβαλά. Ἡ νῆσος Φολέγανδρος, Δ. Ι. Ε. Ε. τόμ. Β' (1885 - 89), σ. 475 - 515 (καὶ ἀνάτ. σελ. 43 μεθ' ἑνὸς χάρτου) καὶ Ἀλκιβ. Χαριλάου, Ἡ νῆσος Φολέγανδρος, ἐν Ἀθήναις 1888, σελ. 68. Βιβλιογραφίαν περὶ αὐτῆς παρέχει καὶ ὁ Δ. Π. Π(ασγάλης) ἐν τῷ ἄρθρῳ Φολέγανδρος ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἑγκυκλ.